

Dr. Janez Mlinar, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

ZGODOVINSKE DEŽELE NA SLOVENSKEM IN NJIHOVO PLEMSTVO

Janez Mlinar, PhD, Faculty of Arts, University of Ljubljana

HISTORICAL SLOVENIAN LANDS AND THEIR NOBILITY

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zgodovinski razvoj zgodovinskih slovenskih dežel od konca karolinške dobe do začetka 16. stoletja. Izpostavljene so najpomembnejše pravne in vsebinske razlike med zgodnesrednjeveškimi markami in kasnejšimi deželami. Kratko so predstavljene tudi najpomembnejše plemiške rodbine, ki so sooblikovale zgodovinski razvoj dežel.

Ključne besede: srednjeveške marke, historične (zgodovinske) dežele, deželna uprava, srednjeveško plemstvo, visoki srednji vek

ABSTRACT

The article discusses the historical development of historical Slovenian lands from the end of the Carolingian Age to the early 16th century. It highlights the most important legal and material differences between the early mediaeval marks and the subsequent lands. It also briefly presents the most important noble families that co-shaped the historical development of these lands.

Keywords: mediaeval marks, historical lands, provincial administration, mediaeval nobility, High Middle Ages

UVOD

Zgodovinske dežele so dolga stoletja predstavljale izhodišče in osnovni okvir družbenopolitičnega življenja na Slovenskem. Od konca srednjega veka naprej so se na deželnih zborih in v drugih organih deželne uprave oblikovali in branili interesi deželnega plemstva, tedanje družbene elite. V drugi polovici 19. stoletja so bili s krepitvijo meščanstva in razvojem parlamentarizma v ta proces postopoma vključeni tudi širši sloji prebivalstva. Kljub njihovi ukinitvi ob koncu avstro-ogrske monarhije so dežele ostale močno zasidrane v naši zavesti. Kot zgodovinski anahronizem danes še vedno radi govorimo o Štajercih, Kranjcih ali Korošcih. Korenine dežel segajo globoko v visoki srednji vek. Njihov nastanek in oblikovanje predstavlja enega izmed najpomembnejših in najkompleksnejših procesov ustavnopravnega razvoja v širšem vzhodnoalpskem prostoru.

PO KONCU MADŽARSKIH VPADOV

Sredi 10. stoletja je prišlo do pomembne prelomnice v zgodovini vzhodnoalpskega prostora. Avgusta 955 je nemški kralj Oton I. ob reki Lech pri Augsburgu na Bavarskem zmagovito premagal madžarsko vojsko. S tem so se končali madžarski vpadi v Srednjo Evropo, ki so se začeli ob koncu 9. stoletja. Zaradi madžarskega pritiska je po letu 907 propadla vzhodnofrankovska oblast v Alpah. Madžari so prevzeli nadzor nad obsežnim prostorom med Kremsom ob Donavi na severu in vzhodnim robom Furlanske nižine na zahodu, s tem pa tudi nad današnjim slovenskim ozemljem. Z zmago, s katero je Oton utrdil svojo vladavino in si pripravil pot za prevzem cesarske krone, je bila po skoraj štirih desetletjih madžarska oblast dokončno omejena na Panonsko nižino.

Nekdanji jugovzhodni rob Frankovskega kraljestva je moral biti na novo vključen v nemško kraljestvo. Proces, ki je trajal več desetletij, je močno spremenil podobo obravnavanega prostora. Na vladarjeve politične in upravne reforme so se močno navezovali tudi posestne in gospodarske spremembe, te pa so posledično vplivale na spremenjeno etnično podobo vzhodnoalpskega prostora.

Za zavarovanje novonastale meje proti Madžarski so nemški vladarji uporabili sistem mejnih krajin ali mejnih grofij (*lat. marchio*), ki so ga poznali že iz časa Karla Velikega. Ob koncu 8. stoletja so bile v Frankovskem kraljestvu ustanovljene mejne krajine (imenujemo jih tudi marke) na Pirenejskem polotoku na meji proti Arabcem (Španska marka), na severu proti Dancem (Danska marka) – od tod izvira tudi nemško poimenovanje za državo Dancev (Däne-mark). Podobno so organizirali tudi zaščito vzhodne meje. V Furlaniji je bila za obrambo meje proti Avarom in Slovanom oblikovana Furlanska marka.

Po frankovskem zgledu so nemški vladarji v drugi polovici 10. stoletja formirali venec mejnih grofij, ki je segal od Baltskega morja na severu do Jadranskega morja na jugu. Varovanje posameznih obmejnih območij so zaupali sposobnejšim in vojaško spretnejšim posameznikom, ki so v zameno za večjo avtonomijo in samostojnost prevzeli skrb tako za obrambo meje kot tudi za morebitno širitev kraljestva na račun sosedov. Mejne grofije proti Madžarski so bile tako del

širšega obrambnega koncepta, ki je zajemal celotno vzhodno mejo nemškega kraljestva.

Med Anižo in Dunajskim gozdom je nastala Vzhodna marka (*marchia orientalis*), predhodnica današnje dežele Avstrije. Leta 970 se v virih prvič omenja posebna mejna krajina ob srednji Muri med Bruckom na severu in Radgono na jugu, ki se v kasnejših virih označuje kot Karantanska krajina (*marchio Karentana*). Južno od nje, v slovenskem Podravju, se prvič 980, nato pa še 985 omenja posebna grofija, na čelu katere je stal neki grof Rahvin (*comitatus Rachvuini comitis*). V nekaterih kasnejših virih se to ozemlje omenja tudi z drugimi imeni kot »marka onkraj gozda«, »marka na drugi strani Drave« ali celo »Ptujška marka«. V istem dokumentu kot Rahvinova grofija se leta 980 južno od nje omenja posebna grofija v porečju Savinje (*comitatus Sovuina*). Nekaj desetletij kasneje je to porečje spadalo v okvir »marke grofa Viljema«, ki je na jugu segala prek Save vse do reke Krke. Porečje zgornje Save (današnja Gorenjska) in Notranjska sta bila vključena v Karniolo. Listina freisinškega škofa iz 973 to pokrajino označuje kot »Carniola, ki se po domače imenuje marka Creina (op. Kranjska)«. Zahodno od nje sta ležali Furlanija, ki je obsegala Zgornje Posočje in Spodnjo Vipavsko dolino, ter Istra, v katero je spadal še Zgornji Kras do Nanosa in Javornikov. Pogosto označevanje mejnih krajin po posameznikih in njihovo spreminjajoče

Upravna ureditev jugovzhodnega dela Svetega rimskega cesarstva v 10. in 11. stoletju

(Avtor zemljevida: Andrej Gale, vzeto iz: Zgodovina 2. Srednji in novi vek. Učbenik za zgodovino v 2. letniku gimnazij. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 154.)

se poimenovanje nakazuje, da krajine niso bile nujno stalna upravna oblika in da tudi njihov obseg ni bil natančno opredeljen. Zdi se, da je vzpostavljeni sistem ohranjal relativno fleksibilnost in da so organizacijo mejnih krajin sprti prilagajali razmeram ob meji (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Hitro spreminjanje in prilagajanje ureditve se sklada s takratnim splošnim političnim položajem v nemškem kraljestvu. Konec 10. in v začetku 11. stoletja so bili nemški kralji še dovolj močni, da so samovoljno odločali o notranji organizaciji kraljestva. Oton II. je tako lahko brez večjih težav leta 976 izvedel veliko upravno reformo. Na račun nekdanje ogromne vojvodine Bavarske je oblikoval novo vojvodino Koroško, ki je obsegala celotne Vzhodne Alpe z vsemi mejnimi krajinami z izjemo Vzhodne marke, podrejene pa so ji bile tudi Veronska marka s Furlanijo in Istro v Italiji. Nemški kralji so v tistem času ohranjali še vedno velik vpliv tudi na imenovanje posameznih funkcionarjev. S stalnimi menjavami so poskrbeli, da novoimenovani vojvode in mejni grofje niso mogli priti do večjih zemljiških posesti, pridobivati zaveznikov ali se na kak drug način ukoreniniti v dodeljeni pokrajini. Tako so ostajali močno odvisni od vladarjeve volje, s čimer so nemški kralji lahko vsaj do sredine 11. stoletja ohranjali močno oblast in nadzor nad vzhodnoalpskim prostorom.

Toda bolj kot upravne reforme so na nadaljnji zgodovinski razvoj vplivali nekateri drugi ukrepi, ki so jih nemški vladarji začeli izvajati po zmagi nad Madžari. Zlasti delitev zemlje in z njo povezana kolonizacija in organizacija zemljiških gospodstev sta imeli daljnosežne posledice. Po frankovski tradiciji so namreč vsa novoosvojena zemlja, ki še niso bila zasedena in izkoriščana, pripadala vladarju. Ob ponovni pridobitvi širšega vzhodnoalpskega prostora so tako nemški kralji prišli do obsežne zemljiške posesti, ki so jo v drugi polovici 10. stoletja začeli na novo razdeljevati med svoje pristaše in zaveznike. Bogato so obdarovali tako cerkvene institucije kot posvetno plemstvo. Salzburška nadškofija je še pred koncem 10. stoletja – če že ne celo stoletje pred tem – pridobila veliko posest v Podravju s Ptujem na čelu, pred sredino 11. stoletja pa tudi posest v Posavju s središčem v Brestanici. Po letu 973 je v okolici Škofje Loke in ob obeh Sorah svoje gospodstvo začela izgrajevati škofija iz Freisinga na Bavarskem, po 1004 pa v okolici Bleda in Bohinja še škofje iz Briksna na današnjem Južnem Tirolskem. Oglejski patriarh je od nemškega kralja že pred 1001 prejel polovico velikega zemljiškega kompleksa med Sočo, Vipavo in Trnovsko planoto, s centrom v gradu Solkan, leta 1040 pa še Cerknico in obsežno ozemlje v pasu od Logatca do Loža. Poleg omenjenih sklenjenih zemljiških kompleksov so posamezne cerkvene institucije dobivale tudi manjšo razpršeno posest (Štih, 1999b, Štih, 2005).

Bogato so bile dotirane¹ tudi posvetne rodbine, ki jim je današnji širši slovenski prostor predstavljal možnost gospodarske in politične uveljavitve (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016). Grofje Weimar-Orlamünde, ki so izvirali s severa današnje Nemčije, so tako prišli do posesti na Gorenjskem na levem bregu Save ter v notranjosti Istre. Ob zgornji Muri in Judenburgu v današnji Avstriji je vladar zemljo podelil Eppensteincem, ki so prihajali iz Frankovske v današnji osrednji Nemčiji. Iz osrednje Nemčije je izvirala tudi rodbina Spanheim, ki je imela močan posestni center na osrednjem Koroškem v okolici Šentvida. Na današnjem slovenskem ozemlju se je njena posest razprostirala v okolici Radgone in Maribora, v svojih rokah pa so imeli tudi okolico Laškega, Kostanjevice na

¹ Dotiranje za razliko od obdarovanja zahteva neko protiuslugo, vzamensko delo, medtem ko je obdarovanje enosmerno dejanje. Obdarovanec naj ne bi bil darovalcu dolžan ničesar. Pri fevdnih odnosih pa je prav vzajemnost ključna. Tisti, ki je dobil zemljo, je bil obvezan tudi na protiusluge.

Krki, zlasti pa velik del Ljubljanske kotline z Ljubljano (Štih, 2003). Največ visokoplemiških rodbin pa je v 11. in 12. stoletju v širši vzhodnoalpski prostor prihajalo iz Bavarske (Štih, 2006). Bavarskega izvora so tako bili grofje Traungau, ki so razpolagali s posestjo ob reki Traun v Zgornji Avstriji. Za krajši čas se kot posestniki na današnjem Slovenskem omenjajo bavarski grofje iz Vohburga in grofje iz Bogna. Bavarskega izvora so bili grofje, ki so v začetku 12. stoletja prišli do posesti ob osrednji Soči in se začeli imenovati po Gorici, in pa plemiška rodbina, ki je verjetno že od srede 11. stoletja obvladovala južni rob Ljubljanskega barja s prehodom proti Dolenjski in ki se je začela imenovati po gradu Turjak (Štih, 2020, Kosi, 2020). Ob njih velja omeniti še Andeške grofe (po gradu Andechs, jugozahodno od Münchna), ki so v začetku 12. stoletja dedovali po izumrlih grofih Weimar-Orlamünde in so kot središče svoje kranjske posesti uveljavili mesto Kamnik (Štih, 2000, Eržen Firšt, 2009).

Nove rodbine so se s porokami povezovale s starimi slovanskim plemenitimi rodbinami, s čimer je v nekaj rodovih nastala enotna plast plemstva. Verjetno najlepši dokaz postopnega zlitja stare slovanske elite z novodošlim plemstvom predstavlja zgodba o Hemi in njenem rodu (Štih, 2007). Hema je bila po mamini strani sorodstveno povezana z bavarsko vojvodsko rodbino Liudpoldincev, med njenimi predniki pa je bilo tudi slovansko plemstvo. Kot predstavnica lokalne družbene elite se je poročila z Viljemom II. iz rodbine Wilhelmincev, še ene izmed rodbin, ki je prihajala z območja Bavarske. Z njuno poroko je nastal obsežen zemljiški kompleks, ki je ležal v prostoru od Furlanije na zahodu do hrvaške meje na vzhodu in od Donave na severu do Save in dolenske Krke na jugu, njegovo središče pa je bilo v Brežah na Koroškem. Toda ta obsežen kompleks se je lahko po nesrečnem spletu okoliščin obdržal samo kratko obdobje. Viljem II. je bil marca 1036 ubit, kmalu za njim pa sta – po legendi naj bi ju umorili uporni rudarji – umrla

Sv. Hema je dala v 11. stoletju v Krki na Koroškem zgraditi cerkev sv. Janeza in ustanovila ženski benediktinski samostan s samostansko Marijino cerkvijo. Samostan je bil kmalu ukinjen, Krka pa je postala sedež škofije. Cerkev sv. Janeza je bila v 19. stoletju porušena. Gradnja stolnice se je začela v 12. stoletju na območju nekdanjega samostana, vanjo pa so prenesli tudi grob sv. Heme. Danes se cerkev, ki je bila večkrat prezidana, imenuje sostolnica Marijinega vnebovzeta in jo sestavlja stolnica in župnijska cerkev. Predstavlja eno najpomembnejših sakralnih zgradb visokoromanskega sloga v Evropi (slika zgoraj). Cerkev krasi 6 velikih reliefov, ki so povezani z legendo o sv. Hemi ter prikazujejo prizore iz njenega življenja. Na sliki levo je relief, na katerem je na levi strani upodobljena sv. Hema, ki nadzoruje gradnjo cerkve. Ostali prizori na reliefu predstavljajo različna dela med gradnjo cerkve. Relievi so bili izdelani v 16. stoletju. (Vir: Marion Schneider & Christoph Aistleitner, Wikipedia, CC BY-SA 2.5 in Johann Jaritz, Wikipedia, CC BY-SA 4.0.)

tudi oba njegova sinova. Vdova Hema posesti ni mogla obdržati v svojih rokah. Umaknila se je v samostan v Krki na Koroškem, ki ga je pred tem sama ustanovila in bogato obdarovala, preostala posest pa je prešla v roke drugih lastnikov. Njena dediščina je predstavljala osnovo za ustanovitev škofije v Krki. Podobno so tudi številne vodilne plemiške rodbine visokega in poznega srednjega veka bodisi izhajale iz Heminega sorodstva ali pa so se okoristile na račun njene bogate zapuščine. Mednje spadajo plemeniti Prisi iz Puchsa na Štajerskem in iz njih izvirajoči Višnjegorski grofje, koroški grofje Vovberški, gospodje Plainski in grofje Pfannberški. Nemara lahko med njene dediče prištevamo celo svobodne Žovneške, kasnejše grofe Celjske (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Prihod novih rodbin v prostor Jugovzhodnih Alp in razdeljevanje zemljiških kompleksov sta imela daljnosežne posledice. Tako se je tudi v tem prostoru dokončno uveljavil sistem upravljanja z zemljo, ki je že prevladoval na zahodu Evrope in je izhajal iz karolinške tradicije. Osnovna gospodarska enota je postalo zemljiško gospostvo, v okviru katerega je imetnik gospostva, zemljiški gospod, skušal optimalno izkoristiti zemljo in iz nje iztržiti čim višji donos. V ta namen je na prazno zemljo naseljeval koloniste, ki so začeli obdelovati pusto zemljo in ustvarjati kmetije. Poudariti velja, da je tak sistem deloval v zadovoljstvo obeh strani. Kolonistu je zagotavljal možnost eksistence, zemljiškemu gospodu pa je zemljiška renta v obliki dajatev, ki jih je moral oddajati kolonist, predstavljala možnost povečanja dohodkov. Novi zemljiški posestniki so svoje koloniste po večini vabili iz svojih starih posesti. Posledično se je v Vzhodne Alpe usmeril močan kolonizatorski val nemško govorečih prebivalcev, ki je začel spreminjati demografsko in etnično podobo pokrajine.

Vzpostavitev zemljiških gospostev in kolonizacija sta s seboj prinesli družbene spremembe. Tako obsežnih in razdrobljenih zemljiških kompleksov ni bilo možno braniti in upravljati centralno iz matičnega gradu. Visoko plemstvo je v ta namen moralo angažirati širši krog ljudi. Od 12. stoletja naprej se tako začne v virih pojavljati nov sloj plemstva, ki ga po navadi označujemo kot ministerialno plemstvo. Sprva so bili ministeriali nesvobodni in so bili podrejeni svojim fevdalnim gospodom, starejšemu svobodnemu plemstvu. Njihove naloge so se osredotočale predvsem na vojaško službo in pa na upravljanje zemljiških gospostev. Tako je bila ustvarjena nova plast nesvobodnega plemstva, ki je bila po številu bistveno večja od starega svobodnega plemstva in je v naslednjih dveh stoletjih močno pridobila na vlogi in pomenu (Kos, 2005).

OD MARKE DO DEŽELE

Zaradi notranje krize so se od konca 11. stoletja v nemškem kraljestvu začeli odvijati procesi, ki so privedli do postopnega razkroja sistema mejnih krajin in vzpostavitve nove ureditve. Po izumrtju vladarske rodbine Salijcev (1125) so nemški kralji vse teže uveljavljali svojo oblast. Za ohranitev krone so morali popuščati na vseh področjih. Ne preseneča, da so se ravno v 12. stoletju okrepile in dejansko osamosvojile komune severnoitalijanskih mest. Enako so morali vladarji popuščati tudi visokemu plemstvu. Nekdaj delegirane funkcije vojvod in mejnih grofov, na katerih so se hitro menjavali posamezni plemiči, so postajale

vedno pogostejše dedne in so ostajale v domeni ene same rodbine. Leta 1077 so tako vlogo koroških vojvod prevzeli Eppensteinci in jo obdržali vse do izumrtja 1122, njih pa so nasledili Spanheimi, ki so ta naziv ohranili do 1269.

Dedovanje funkcij je znatno pripomoglo h krepitvi in utrditvi posameznih rodbin. To se je hitro odrazilo tudi v upravljanju države. V nemškem kraljestvu se je začel proces, ki ga po navadi označujemo kot doba zemljiške razdrobljenosti (partikularizacije). Nekdaj močna kraljevska oblast se je začela krhati in slabeti, v ospredje pa so začeli prihajati posamezniki iz višjega plemstva, ki niso sledili državnim, ampak predvsem rodbinskim interesom. Vzhodnoalpski prostor pri tem ni bil nobena izjema.

Na različne načine pridobljena zemljiška posest ter s tem povezana vojaška moč in družbeni ugled so posamezne lokalne rodbine povzdignili nad preostalo svobodno in nesvobodno plemstvo določenega teritorija. Podrejeno plemstvo je tem posameznikom postopoma začelo priznavati deželno knežjo oblast, kar je predvsem pomenilo, da so bili pripravljeni sodelovati na njihovih vojaških pohodih in da so se podrejali njihovi sodni oblasti. Tudi tu so bili interesi vzajemni. S prevzemanjem primata se je deželni gospod dejansko polaščal pristojnosti, ki so pripadale vladarju, podrejeno plemstvo pa je v zameno dobilo vojaško zaščito, zlasti pa pravno varnost. Prav priznavanje sodne oblasti deželnega gospoda je postalo ključni element, s katerim je plemič izpričeval svojo pripadnost deželi. Brez pompa in velikih reform je tako postopoma prišlo do drastičnih sprememb v upravni strukturi nemškega kraljestva. Prejšnje organizacijske oblike z vojvodinami in mejnimi krajinami, na čelu katerih so bili s stani kralja postavljeni posamezniki, so izpodrinile nove oblike, dežele. Formalno so te nove tvorbe sicer pogosto ohranjale stara poimenovanja, toda njihov karakter se je dodobra spremenil. Dežele ni povezovala kraljeva volja, ampak zavest plemstva o skupni pripadnosti, skupnem pravu in skupnem deželnem gospodu. Dežela ni bila teritorialni pojem, ampak je imela državnopravni pomen in je postala osnovna enota ustavnega življenja v nemškem kraljestvu (Brunner, 1984). Postopoma so začele nastajati pravne in upravne institucije, ki so predstavljale samo deželo. Oblikovati se je začelo deželno pravo, v katerem so bili zbrani pravne norme in običaji, po katerih je deželno plemstvo razreševalo svoje spore. Deželni knez, ki je imel v rokah sodno oblast, je v skladu z deželnim pravom razsojal na t. i. ograjnem sodišču. Ob menjavi oblasti se je plemstvo v znamenje zvestobe poklonilo novemu deželnemu gospodu, deželni gospod pa je v obliki deželnega ročina (neke vrste stanovska ustava) potrdil obstoječe privilegije plemstva (Nared, 2008). Postopoma so se začele oblikovati službe, ki so deželnemu gospodu pomagale pri izvajanju oblasti v deželi. Od sredine 13. stoletja se tako pojavljajo deželni glavarji, ki so skrbeli za vojaško upravo dežele in v imenu deželnega gospoda izvajali tudi sodno oblast (Kotar, 2021). Ob njih so nastopali deželni vicedomi, ki so skrbeli zlasti za finančno upravo (Žontar, 1966). Konec srednjega veka se je deželno plemstvo začelo zbirati na deželnih zborih (Nared, 2009).

Ti procesi niso potekali povsod z enako dinamiko in brez prekinitev, toda povsod je bil rezultat enak. Dokončno so dežele postale nosilec suverenosti ob koncu tridesetletne vojne 1648. Sveto rimsko cesarstvo je tako postalo samo ohlapna zveza dežel, na čelu katere je brez prave politične moči in pristojnosti bil cesar (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Štajerska

V Vzhodnih Alpah je ta proces najhitreje potekal na Štajerskem. Sredi 11. stoletja so se kot mejni grofje v Karantanski krajini uveljavili Traungauci, ki jih po vodilnem rodbinskem imenu pogosto imenujemo tudi Otokarji. Rodbina je osnovno jedro svoje posesti sicer imela zunaj krajine, ob reki Trauni. Šele splet srečnih okoliščin jim je omogočil, da so prišli do velikih posesti tudi v pokrajini, ki so jo imeli v upravi. Leta 1122 so po izumrlih Eppensteincih podedovali ogromno ozemlje ob srednji Muri v današnji Avstriji, sredi 12. stoletja je v njihovo posest prešla tudi okolica Radgone, Maribora in Laškega, ki so jo dobili po Bernhardu Spanheimskem, umrlem na križarskem pohodu. Nekaj let kasneje so se polastili še dediščine po rodbini Formbach. Trojna dediščina jim je omogočila, da so svojo posest razširili od Semmeringa na severu prek porečja srednje Mure in Drave vse do Save. Po gradu Steyer, ki je predstavljal njihovo matično rodbinsko središče, so se Otokarji začeli označevati tudi kot štajerski mejni grofje (*marchiones Stirenses*), ime Karantanska krajina pa je izginilo v pozabo.

Ogromna posest je Otokarjem omogočila, da so se dokončno uveljavili kot deželni gospodje nad preostalim plemstvom. Proces transformacije je potekal tiho, toda s hitrimi koraki! Sredi 12. stoletja so nemški kralji Otokarje že naslavljali kot kneze (*duces*). S podreditvijo ene izmed zadnjih svobodnih rodbin gospodov iz Stübinga leta 1156 so pridobili Gradec, ki je postal njihova nova prestolnica. Kot simbol nove deželne identitete se je pojavil grb z zelenim panterjem na beli podlagi, in kar je najpomembneje, v drugi polovici 12. stoletja se že izoblikuje posebno deželno pravo (*ius provinciae*), po katerem naj bi se sodilo štajerskemu deželnemu plemstvu. Leta 1180 je s povzdigom v vojvodino novo tvorbo priznal tudi nemški kralj Friderik Barbarossa. Kmalu so se še formalno potrdile nove vezi, ki so se spletle med Otokarji kot deželnimi gospodi in plemstvom. Ko je postalo jasno, da Leopold V. zaradi gobavosti ne bo mogel imeti potomcev in da bo z njim rodbina Otokarjev izumrla, je slednji z Georgenberškim privilegijem leta 1186 za svojega dediča določil avstrijskega vojvodo iz rodbine Babenberžanov, sočasno pa je štajersko plemstvo dobilo zagotovila, da se njihove dotedanje pravice pod novim deželnim gospodom ne bodo spreminjale. Deželno plemstvo je v privilegiju že nastopalo kot kolektiv in enotno vstopalo v razmerje z deželnim gospodom (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Koroška

Pri drugih deželah so spremembe potekale počasneje. Tako Eppensteinci, ki so postali koroški vojvode leta 1077, kot tudi Spanheimi, ki so jih nasledili po njihovem izmrtju 1122, so razpolagali z majhnim zemljiškim kompleksom, tako da je njihov vpliv na Koroškem ostajal relativno omejen. Zlasti Salzburški nadškofje, Bamberški škofje ter Goriški grofje, ki so obvladovali velik teritorij ob zgornji Dravi, so bili premočni, da bi se jim podredili. Vpliv deželnih gospodov je tako ostajal omejen na relativno majhen prostor in grozilo je, da bo Koroška razpadla na več manjših enot. Šele Habsburžanom, ki so se na Koroškem uveljavili po 1335, je uspelo ustaviti ta trend. Po izmrtju Celjskih 1456 – ti so do posesti na Koroškem prišli kot dediči po Ortenburžanih – in pridobitvi goriške posesti ob zgornji Dravi 1460 so ustvarili dovolj velik zemljiški kompleks, da so ohranili teritorialno enotnost Koroške in se dokončno uveljavili kot koroški deželni gospodje (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Politično-upravna ureditev na Slovenskem v 16. in 17. stoletju.

(Avtor zemljevida: Andrej Gale, vzeto iz: Zgodovina 2. Srednji in novi vek. Učbenik za zgodovino v 2. letniku gimnazija. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 180.)

Kranjska

Podobno pozno se je v deželo razvila tudi Kranjska (Štih, 2014). Po smrti Viljema II., moža Heme Krške, je kranjski mejni grof svojo oblast sicer razširil tudi nad Savinjsko marko – zato v kasnejših virih pogosto naletimo na skupno ime *Kranjska in Slovenska marka* (del nekdanje Savinjske marke na desnem bregu Save) –, toda očitno je še vedno razpolagal s premajhnim zemljiškim kompleksom. Še več. Ko je bil 1077 in znova 1093 za mejnega grofa na Kranjskem postavljen oglejski patriarh, je moral oblast v marki kmalu začeti prepuščati svojim namestnikom, ki so bili dejanski upravitelji Kranjske in Savinjske marke (Štih, 1999a). Funkcija namestnika mejnega grofa, ki je ne poznamo pri nobeni drugi marki, kaže na nemoč oglejskih patriarhov kot mejnih grofov. V prvi polovici 13. stoletja so patriarhi lahko samo še opazovali, kako je Kranjska marka postala prizorišče rivalstva med Andeškimi grofi, štajerskimi vojvodami Babenberžani in koroškimi vojvodami Spanheimi, ki so se skušali uveljaviti kot deželni gospodje (Komac, 2006). Sredi 13. stoletja je dokončno izdihnila stara mejna grofija Kranjska kot dejanska teritorialno upravna enota. Nadomeščati jo je začela nova tvorba, ki je zrastle iz posesti Andeških in Spanheimov. Ko so leta 1338 Habsburžani, ki so tri leta pred tem prevzeli Kranjsko v svoje roke, deželnemu plemstvu potrdili stare pravice in dodali

Listina Albrehta II. Habsburškega, s katero je leta 1338 kranjskemu plemstvu potrdil privilegije oz. pravice. Za listine s tovrstnimi potrditvami se je uveljavil izraz deželni ročin (danes bi takšen dokument imenovali ustava). (Listina je bila izdana 16. septembra 1338, SIAS 1063, Zbirka listin, št. 5793, hrani: Arhiv Republike Slovenije.)

nekatero nove privilegije, se že omenja deželno pravo in ograjno sodišče, toda obseg dežele je bil bistveno manjši od prvotne Kranjske marke (Nared, 2008). Na današnjem Dolenjskem na posesti stranske veje Goriških grofov se je namreč začela formirati posebna dežela, »*Grofija v Marki in Metliki*«, ki je imela svojega deželnega gospoda, Goriške grofe, in vse za deželo značilne institucije, kot so posebno deželno pravo, ograjno sodišče v Metliki in glavarja kot namestnika deželnega kneza (Štih, 1999).

Istra

Do podobnega procesa kot na Dolenjskem je prišlo tudi v Pazinski grofiji, kjer se je formirala deželica Istra. Nekdanja istrska mejna krajina se je že v 12. stoletju začela razkrajati, v drugi polovici 13. stoletja pa je dokončno razpadla na dve ločeni politični enoti. V obmorskih mestih se je uveljavila Beneška republika, v notranjosti pa so se na račun oglejskih patriarhov, ki so od 1209 sicer formalno spet prevzeli funkcijo mejnega grofa, okrepili Goriški grofje. In čeprav so Habsburžani 1374 podedovali obe omenjeni deželici in ju tesneje povezali s Kranjsko, sta obe politični tvorbi vsaj v formalnem smislu ohranili pravno samostojnost vse do 16. stoletja. Šele z dedovanjem po Celjskih grofih 1456, ki so razpolagali z obsežno posestjo na Kranjskem, in gospodih Walsee, po katerih so med 1466 in 1470 pridobili gospostva v Kvarnerju in na Krasu, je Habsburžanom uspelo dokončno zagotoviti deželno enotnost Kranjske (Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

Goriška

Iz posesti in deželskih sodišč Goriških grofov je na Krasu in ob Srednjem Posočju zrasla dežela Goriška. Okrog 1100 so se potomci bavarske rodbine Meginhardincev, ki so do posesti v osrednjem Posočju prišli s poročno zvezo s Spanheimi, začeli imenovati po Gorici in tu zgradili svoj matični grad. Razvoj iz goriškega teritorialnega gospostva v smer dežele se je začel na prelomu 13. v 14. stoletje. Kot odvetniki oglejskega patriarha so si postopoma začeli prisvajati nekatere sodne pravice in iz rok patriarhov trgati teritorij, ki je nekoč spadal v okvir Furlanije. S porokami so zemljiškemu kompleksu ob Soči in Krasu dodali še posest v notranjosti Istre in na Dolenjskem. Po delitvi rodbinske posesti 1342 se je njihov razvoj ločil. Matična posest je ohranila navezanost na Furlanijo. Goriško deželno pravo je bilo identično s furlanskim deželnim pravom, kjer je oglejskemu patriarhu kljub težavam uspelo izgraditi deželnoknežjo oblast. V Istri in na Dolenjskem, ki sta pripadli Albertu, sta se oblikovali že omenjeni Grofija v Marki in Metliki ter Istra. Leta 1365 je Albert

Bazilika Marijinega vnebovzetja in sv. Mohorja in Fortunata v Ogleju.
(Vir: ThePhotografer, Wikipedia, CC BY-SA 4.0.)

Baziliko krasijo številni starokrščanski mozaiki, ki predstavljajo prizore iz Biblije in krščansko simboliko. Na sliki je mozaik Dobrega pastirja.
(Vir: Wikimedia Commons.)

tamkajšnjem plemstvu potrdil privilegije, ki pa so po vsebini zelo podobni privilegijem kranjskega plemstva iz 1338. Albertova dediščina je že 1374 prešla v roke Habsburžanov, preostala posest z deželo Goriško pa 1500 po smrti zadnjega goriškega grofa Lenarta (Štih, 1987; Štih, 2002).

Celjski grofje

V smer oblikovanja samostojne dežele so v prvi polovici 15. stoletja krenili tudi Celjski grofje. Z lastno posestjo in posestjo, podedovano po Ortenburžanih leta 1418, so postopoma trgali vezi s Habsburžani in pridobivali pristojnosti, ki so pripadale deželnim gospodom. To jim je uspevalo zlasti ob podpori kralja Sigismunda, ki je tudi na ta način skušal slabiti moč konkurenčnih Habsburžanov. Toda s smrtjo Sigismunda 1436 in po koncu fajde (spopada) s Habsburžani 1443 se je ta razvoj prekinil, dokončno pa izničil z izumrtjem Celjskih grofov 1456 (Štih, 1996).

Prekmurje

Iz opisanih procesov pa je bilo povsem izvzeto današnje Prekmurje. Od konca 10. stoletja je Prekmurje ostajalo v državnem okviru madžarskega kraljestva, ki ni poznalo dežel v takem smislu, kot so se razvile v nemškem kraljestvu. Madžarsko kraljestvo je bilo v upravnem smislu razdeljeno na županije (*comitatus*). Južnejši del današnjega Prekmurja je spadal v Zalsko županijo, medtem ko je bil severnejši del vključen v Železno županijo. Sočasno je bila to tudi cerkvena meja med škofijo v Györu in škofijo v Zagrebu. Za ozemlje, ki je spadalo pod pristojnost zagrebske škofije, se je v cerkvenih viri pogosto uporabljala oznaka »Prekmurski distrikt« (*districtus Transmuranus*) in to ime se je po prvi svetovni vojni preneslo na celotno pokrajino.

Posestno je Prekmurje obvladovalo več rodbin, izmed katerih sta v poznem srednjem veku izstopali dve. Na Goričkem, torej v Železni županiji, je s svojimi posestvi prevladovala rodbina Széchy (Seči), ki je izvirala iz današnje južne Slovaške, medtem ko so se v Zalski županiji v okolici Lendave razprostirale posesti rodbine Bánffy (Baniči) (Zelko, 1996; Štih, Simoniti, Vodopivec, 2016).

SKLEP

Zgodovinske dežele so odigrale pomembno vlogo v slovenski zgodovini. Od prvih začetkov v visokem srednjem veku in vse do konca prve svetovne vojne so bile temeljne enote ustavnopravnega in političnega življenja na Slovenskem. V vsaki od njih je potekal samostojen politični, deloma pa tudi kulturni in gospodarski razvoj. Do sredine 19. stoletja so jih povezovali le redki skupni elementi. Z dokončno uveljavitvijo Habsburžanov v širšem vzhodnoalpskem prostoru konec 15. stoletja je bila to zavest o identičnem deželnem gospodu, v 16. in 17. stoletju sta dežele povezovali zavest o turški nevarnosti in potreba po enotni obrambi. Z nacionalnim prebujanjem sredi 19. stoletja je za Slovence postal deželni okvir pretesen. Ideja o zedinjeni Sloveniji je ubesedila nacionalno potrebo po naddeželnem povezovanju, na njeno vsaj delno uresničitev pa je bilo treba počakati še nekaj desetletij. S tem pa so v zgodovino odšle tudi dežele.

LITERATURA

- Brunner, O. (1984). *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*, 5. izdaja. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Eržen Firšt, A. (2009). Grofje Andeški, vojvode Meranski – bavarska plemiška rodbina in visoki srednji vek na naših tleh. *Zgodovina v šoli* 18 (1-2), str. 47–52.
- Komac, A. (2006). *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Kos, D. (2005). *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kosi, M. (2020). Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva. V: Preinfalk, M. idr., *Grad Turjak*. Ljubljana: Založba ZRC, str. 89–146.
- Kotar, J. (2021). Deželni glavarji na Kranjskem v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 75 (1-2), str. 94–150.
- Nared, A. (2008). Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736. V: Nared, A., Volčjak, J. (2008), *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, str. 35–67.
- Nared, A. (2009). *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Štih, P. (1987). Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo. *Zgodovinski časopis* 41 (1), str. 41–47.
- Štih, P. (1996). Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. V: Rajšp, V. idr., *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: SAZU, str. 227–256.
- Štih, P. (1999). Dežela Grofija v Marki in Metliki. V: Rajšp, V., Brückmüller, E. (1999), *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod*. Ljubljana: Založba ZRC, str. 123–145.
- Štih, P. (1999a). Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (Koropčev zbornik). Maribor: Zgodovinsko društvo, str. 39–53.
- Štih, P. (2000). Kranjska v času Andeških grofov. V: Eržen, A. (2000). *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij, str. 11–37.
- Štih, P. (2002). *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in Goriških grofov*. Novo Gorica: Goriški muzej.
- Štih, P. (2003). Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. V: Smrekar, A. (2003), *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002*. Kostanjevica: Krajevna skupnost, str. 55–76.
- Štih, P. (2005). Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. V: Bizjak, M. (2005), *Blaznikov zbornik. In memoriam Pavle Blaznik*. Ljubljana: Založba ZRC, str. 35–48.
- Štih, P. (2006). Der bayerische Adel und die Anfänge von Laibach/Ljubljana. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 69, str. 1–52.
- Štih, P. (2007). Zgodovinsko o Hemi Krški. V: *Emina romarska pot*. Podsreda: Kozjanski park, str. 6–23.
- Štih, P. (2014). Od Karniole do Kranjske. Dolga in zapletena pot nastanka dežele. V: Weiss, J. (2014), *Studia Valvasoriana*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, str. 465–500.
- Štih, P., Simoniti, V., Vodopivec, P. (2016). *Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Štih, P. (2020). O začetkih Turjaških na Kranjskem. V: Preinfalk, M. idr. (2020), *Grad Turjak*. Ljubljana: Založba ZRC, str. 69–86.
- Zelko, I. (1996). *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Žontar, J. (1966). Kranjski deželni vicedom. Prispevek k zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem. V: Blaznik, P. idr. (1966), *Hauptmannov zbornik*. Ljubljana: SAZU, str. 277–318.